

БЪДЕЩЕТО НА ЗАЕТОСТТА – МЕЖДУ РАВНОВЕСНАТА ЦЕНА НА ТРУДА И РАВНОВЕСНОТО РАБОТНО ВРЕМЕ ПРИ ФАКТИЧЕСКО И/ИЛИ ПОТЕНЦИАЛНО ПРОИЗВОДСТВО

Мария Сотирова*

Настоящата студия се посвещава на Международната организация на труда (МОТ) по повод юбилейната 100-годишнина от нейното основаване и в знак на признателност към делото на вдъхновителите и реализаторите на международния трудов ред. Създадена пред 1919 г., МОТ поставя началото на своята дейност с приемането на Конвенция № 1, с която се въвежда 8-часов работен ден и 48-часова работна седмица. Един век след приемането на този трудов стандарт темата за работното време се връща с нова сила и с нова актуалност в дневния ред на МОТ, но вече в друг контекст и с друг смисъл. Но мисията на организацията остава вечна: "Ако искаш мир – създавай справедливост". С това си послание МОТ стои стабилно на пиедестала си и до днес.

Увод

В съвременния свят пазарът на труда е поставен под двустранен натиск. От една страна, това са трайно негативните процеси и тенденции в използването на трудовия потенциал – устойчиво високи равнища на икономическа неактивност и безработица (друг е въпросът за нейните колебания в зависимост от бизнес цикъла); задълбочаващи се драстични неравенства в разпределението на добавената стойност и на дохода от труд – ефекти, генерирани от дерегулацията на трудовите пазари, мощен инструмент на доминиращите от началото на 80-те години на XX век неолиберални стратегии, политики и практики на пазарно саморегулиране. От друга страна, дълбоката технологична промяна в живота и продуктивната дейност на хората и обществата, ускоряващата се глобализация в нейните разностранни измерения генерират нови проблеми и заплахи, чието разрешаване не се вписва в съвременните теоретични парадигми и практики. Или трудът като човешка дейност и производствен фактор, както и пазарът на този производствен

* Мария Сотирова, проф. д.ик.н., катедра "Икономически науки", Пловдивски университет "Паисий Хилендарски", email: m_sotirova@hotmail.com

фактор (или факторна услуга), е изправен пред сериозни, непознати досега предизвикателства като:

- Преход към нов начин на производство, основан на смяна на технологичната база чрез динамична технологична модернизация. А начинът на производство е един от критериите, чрез който се маркира преходът към нова епоха;
- Дълбок процес на реструктуриране на икономическата активност и формите на нейната организация. Появяват се нови икономически сектори, виртуални организации и он-лайн работни места.
- Ускорена амортизация на научните знания, респективно непрекъснато поддържане и обновяване на професионалните компетентности;
- Разрастване и динамизиране на каналите на глобализацията (международната търговия, финансовите пазари, преките чуждестранни инвестиции, международната миграция и трудовата мобилност), които оказват мощно и противоречиво въздействие върху трудовите пазари.

Безкрайна е поредицата от промени (реализирани и очаквани), причините за които са различни, факторите разностранни, но ефектът от тяхното действие е мощен, интензивен и синергичен. Съвременният свят и най-вече продуктивната дейност на хората навлиза в нова епоха и нова цивилизация, процеси, предвиждани и описвани преди десетилетия, дори преди век. Известно е алегоричното прозрение, а защо не и предупреждение на Алберт Айнщайн за и към света: "Не знам с какви оръжия ще се води третата световна война, но в четвъртата ще се бият с камъни и дървета".

Безспорно различните региони и страни, народи и социални общности се "движат" с различна скорост в модернизиращия се свят, а промените като иновативно мислене и поведение, технологична модернизация, икономически и политически реформи се реализират с различен темп и по различна логика. Но това не променя посоката на развитие на човечеството.

Разглежданият проблем е сравнително нов и с изключителна актуалност. Към него се фокусира изследователския интерес на мощни изследователски центрове и авторитетни учени, на международни организации и форуми. Вече са широко популярни резултати от изследвания и публикации на МОТ, Световната банка, Международния икономически форум, Римския клуб, посветени на бъдещето на труда, белязани с новите понятия и категории като "четвърта индустриална революция", "дигитална", "цифрова" икономика", "виртуален бизнес", "икономика на знанието" и др.

Настоящото изследване е посветено на конкретен, но с мощен икономически и социален ефект, проблем – въздействието на технологичната промяна върху трудовата заетост. Общеизвестно е, че техническият прогрес дава силен тласък на производителността на труда, повишава ефективното използване на труда и на свой ред рефлектира и върху реструктуриране на

икономическата активност и трудовата заетост. Тази зависимост в четвъртата индустриална революция не само се мултиплицира, но и разраства и задълбочава, превзема нови територии, завладява нови сфери, доскоро обект и предмет единствено на човешкия ум и разум. Или рискът от функционирането на икономиката на равнището на трудовия потенциал е налице, респективно е и реална заплаха за поддържането на пълна заетост на икономически активното население. А трудовата заетост е не само източник на доходи на домакинствата и на държавния бюджет, но и начин на живот на хората, средство за реализация на човешката същност и природа. Ето защо поддържането на трудовата заетост в нейните нормални и естествени равнища е не само икономически рационално, но и социално целесъобразно. Колкото по-продуктивен, колкото по-ефективен е трудът, толкова по-малко е количеството на вложения труд. Затова и по-ефективният труд предполага по-малък обем на труда. А неговото минимизиране при дадена численост на икономически активното население и необходимо равнище на заетост, е постижимо и възможно чрез редуциране на работното време. Всеизвестно е, че масата на труда е произведение от числеността на заетите и продължителността на работното време. При висока производителност на труда, пълна заетост е постижима чрез промяна на основния трудов стандарт – дневната продължителност на работното време и/или на броя на работните дни. Тази алтернатива е осмислена и оценена и от преди две-три десетилетия по законодателен ред в някои сектори и дейности във Франция се прилага 35-часова работна седмица.

Високо производителният труд минимизира количеството, но максимизира качеството на труда, което рефлектира върху неговата цена, върху инвестициите в човешки капитал (знание и професионални компетентности). Или равнището на заетост е функция от цената на труда и работното време, а те на свой ред от качеството на труда, т.е. от вложените инвестиции в човешки капитал и тяхната възвращаемост. Тази зависимост по безспорен начин разкрива необходимостта от търсене на по-различни подходи и методи на анализ, съответно и на по-различни политики и инструменти за поддържане и на ефективна, според икономическата рационалност, и на пълна, според социалната целесъобразност, заетост. Ако икономически рационалната заетост се поддържа чрез функционирането на пазарния механизъм и по-конкретно чрез уравновесяване на търсенето и предлагането на труд на определено ценово равнище, то постигането на пълната заетост е въпрос на публични политики (регулативни и инвестиционни). Фокусът в настоящото изследване е поставен на работното време като институционална норма, въздействаща върху количеството, масата на труда. Следователно, за постигане на икономически рационална и социално целесъобразна заетост е необходимо оптимизиране на взаимодействието на двете основни

променливи на пазарната конюнктура – цената на труда и работното време. А този подход на етапа на залеза на неолибералните доктрини за пазарно саморегулиране може да се определи като преход от неолибералните догми към институционалните норми. Известните теоретични тези и практически зависимости се обезсилват. Връзката икономически растеж – заетост вече е невалидна, поне като разкрита с емпирични изследвания факторна зависимост. Икономическият растеж не създава заетост в мащабите и с динамиката от времето на разцвета на индустриалната епоха. Следователно постигането на пълна заетост в епохата на Четвъртата индустриална революция е възможно само с адекватна държавна намеса, което разширява и засилва практическата приложимост на икономическите теории и икономическия анализ.

Накратко за изследователската методология

Настоящата разработка поставя началото на изследователския интерес на автора към очертания проблем, което неминуемо предопределя и нейната ограниченост. Логично е да се стартира с теоретично осмисляне на проблема, с разкриване на нови факторни връзки и зависимости, с търсене на възможности за формализация и тестване на тяхната валидност.

Изследването се базира на логиката на онтологичния подход. В него се прави опит протичащите процеси и проблемите, формиращите се тенденции в заетостта, да намерят теоретично осмисляне и обяснение на основата на изследване на теретичната и практическата състоятелност на факторни връзки и зависимости на пазарната реализация на труда като производствен фактор. Затова и преследваната изследователска цел има двустранни измерения. От една страна, да се обосноват и систематизират настъпващите промени в труда, заетостта и функционирането на пазара на труда под въздействие на технологичната модернизация, в условията на цифровата икономика. От друга страна – да се разработи модел, чиято формализация позволява да се симулират варианти, разкриващи ефектите върху масата на труда, т.е. върху мащабите на заетостта под въздействие на двете променливи – цената на труда и продължителността на работното време. Идеята е на основата на реалистичен количествен анализ на варианти за поведението на двете променливи да се разработват икономически обосновани и реалистични публични политики /регулативни и инвестиционни/ за намеса на пазара на труд с цел постигане на пълна заетост, респективно пълно използване на трудовия потенциал, в зависимост от равнището на което функционира една национална икономика – на или под равнището на своя потенциал от трудов ресурс.

Това, че в предмет на анализа на функционирането на пазара на труда са изведени връзки и зависимости, обусловени от действието на икономически, какъвто е цената на труда, и институционални фактори, какъвто е продължителността на работното време, внася холистичен акцент в изследователския подход. По този начин се интегрира познавателният потенциал на икономическите и институционалните методи на анализ.

С изследването се търси не само теоретична интерпретация на съвременните процеси и проблеми в заетостта, но се преследват и конкретни научни резултати с практико-приложна значимост. По-конкретно намеренията са да се стигне до формиране на методически инструментариум за формализиране на факторни връзки и зависимости и на тази основа разработване на симулативни модели за постигане на необходимо/желано равнище на заетост под комбинативното въздействие на цената на труда и на работното време.

По този начин е възможно да се очерат алтернативата (чрез регулативни механизми или инвестиционни политики) и степента на държавна намеса на пазара на труда, който избор се поставя в зависимост от равнището на икономическата активност, т.е. доколко икономиката на една страна функционира на или под равнището на своя потенциал.

За променящата се природа на труда и функционирането на трудовия пазар

Ефекти на технологичната модернизация върху трудовата дейност и икономическата активност

Скоростта, дълбочината и мащабите на технологичната модернизация генерират разностранни промени както във функционалното съдържание на труда, така и в структурата на икономическата активност, в обществените отношения и механизми.

А) Във функционално-организационен аспект информационните технологии променят мястото на човека в трудовия процес, разбират и представят в класическата трудова теория като "съчетание на предмети на труда, средства на труда и целесъобразна човешка дейност". Днес, особено във високо-технологичните сектори, човекът се "изтегля" от пряко, непосредствено участие в трудовия процес и заема нова функционална роля или позиция – да програмира, управлява, наблюдава и контролира трудовия процес чрез информационни импулси/потоци, дори от разстояние, което осигурява непозната досега производителност на труда, т.е. с единица труд да се създава огромна добавена стойност. Или създаваните и управлявани от човека информационни потоци със своите механизми на въздействие се превръщат в ключов компонент

на трудовия процес и основен инструмент на участие на човека в неговата реализация.

Променящото се функционално съдържание на труда не само трансформира, но и силно повишава ролята и отговорността на човека в неговата реализация. Ако индустриалните технологии минимизираха и елиминираха физическите усилия на хората и направиха труда "по-умен", в резултат на което относителният дял на тежкия физически труд е сведен до минимум, то новите информационни технологии навлизат в, променят и подменят умствената дейност на хората, а този процес силно повишава отговорността на хората в трудовата им дейност.

Технологичната модернизация не само променя функционалното съдържание, но и реструктурира трудовата дейност на хората – пренасочва я към създаване и масово производство на нови информационно-технологични продукти. Или иновациите, иновативните решения създават нови продуктивни дейности и нови икономически сектори, в резултат на което се реструктурира и заетостта. Ефектите на съвременната технологична модернизация са мащабни и значими, чието изясняване предполага задълбочени и всеотраслни изследвания и анализи, поради което се ограничаваме до тези, които имат видимо, открояващо се въздействие върху икономическите и социалните процеси и отношения.

На дълбока промяна, както вече се изтъкна, е подложено не само функционалното съдържание на труда, но и неговата организациона форма. В редица сектори се "настаняват" т.нар. виртуални организации, при което вече стават невалидни такива характеристики на трудовата дейност, превърнали се в институционални параметри или условия на труд, като работно място и работно време. Размиват се границите между дом и работно място, между работно и свободно време; силно се амортизират професионалните знания и умения, в резултат на което усвояването на нови знания и умения се превръща в производствена необходимост, в част и съдържание на трудовия процес. Ако гордостта на индустриалната епоха се свързва с появата на такива понятия като фабрика или предприятие, работно място, работно време, свободно време, "отивам на работа", "връщам се от работа" и т.н., днес за голяма и нарастваща част от заетите тези понятия губят своя смисъл и значение.

Б) Непосредствено и мащабно е въздействието на технологичната модернизация върху професионалната структура. Още през 80-те години на XX век се регистрира непозната дотогава динамика в най-консервативната сфера на труда, каквато е професионалната структура. Оттогава този процес се интензифицира под въздействие на отмиране на стари, класически, индустриални професии и появата на нови професии, базирани на информационните технологии, на нови енергийни източници, екологични сектори и

др. Днес редица автори правят прогнози относно изчезването на множество професии в резултат на пълната автоматизация на производствените процеси. Дори под заплахата са поставени професии с подчертана интелектуална дейност като тези на журналисти, лекари, юристи и др. (вж. 17, Rafal Wos, Източник: Polityka, Polska). Безспорно промяната в професионалната структура не се свежда само до формална "подмяна" или смяна на професионалните наименования. Същественият проблем е идентифицирането, дефинирането и на тази основа формирането на нови квалификации и компетентности, т.е. на този набор от знания и умения, които очертават професионалния профил на цялата гама от "стари" и нови професии и специалности. Решенията на този проблем е едно от най-сериозните предизвикателства пред образователните системи, при разработване на образователните програми по професионални направления и образователни степени, пред публичните институции и бизнес организации. И това е така по силата на най-малко две предизвикателства. Преди всичко това е динамиката в развитието на научните знания и на тази основа ускорената амортизация на професионалните компетентности, в резултат на което възниква необходимостта от динамично модернизиране на образователни и квалификационни програми. Наред с динамиката в знанията, другото предизвикателство пред професионалната структура е усилването на полифункционалните характеристики на професиите. Всеизвестна е тенденцията на разрастване на т.нар. ключови компетентности. А сред тях ключови позиции заемат информационно-технологичните компетентности, умението за работа със специализирани софтуерни продукти и т.н.

Динамиката в научното познание, както и ускорената амортизация на професионалните знания и умения, променят интереса и поведението на всички участници на пазара на труда – индивиди, работодатели, публични образователни и регулаторни институции. Следователно динамичното обновяване и реновиране на професионалните компетентности (знания и умения) е едно от най-сериозните предизвикателства за адаптиране на професионалната структура към пазара на труда и в краткосрочен, и в дългосрочен план.

В) Безусловни, интензивни и мащабни са ефектите на технологичната модернизация върху хода и динамиката на икономическата активност, върху продуктивността, производителността и ефективността на труда. Редица автори изтъкват, че ако при индустриалната система се създава обем, количество, то в слединдустриалната епоха се създава стойност и, че на всеки технологичен начин на производство съответства определено равнище на използване на ресурсите. Възможността с единица труд да се създава повече стойност има разностранни измерения. Преди всичко в резултат на нарастващата производителност на труда се освобождава трудов ресурс, който

се пренасочва или към разрастване на съществуващи дейности и сектори с цел удовлетворяване на нарастващи и разрастващи се потребности, или за реализиране на нови дейности и възникване на нови сектори, което води до генериране и удовлетворяване на нови потребности. Това е един от сериозните ефекти на индустриалните технологии и индустриалната епоха. Съвременната информационна епоха към този ефект добавя и друг – намаляване на работното време и нарастване на значимостта на свободното време, т.е. на времето, предназначено за самоусъвършенстване и развитие. "В действителност нарастването на производителността на час работа е било още по-високо, защото средната продължителност на работното време на глава от населението е намаляла много. Със забогатяването развитите общества са избрали да работят по-малко, за да разполагат с повече свободно време (по-кратки работни дни, по-дълги отпуски и т.н.)". (вж. 11, "Капиталът ХХІ век", с. 107).

Следователно технологичната модернизация с нарастващата производителност на труда генерира дълбоко реструктуриране на икономическата активност, което води до промяна на структурата, мащабите и динамиката на заетостта. Появяват се нови сектори с високи технологии, с нови професии, с висока добавена стойност. В резултат на този процес на структурна трансформация от времето на аграрната до съвременната дигитална епоха заетостта се реструктурира и пребазира от аграрния през индустриалния към сектора на услугите. В страни с високо развити икономики заетостта в сектора на услугите достига дял от 75-85% от общата заетост. И този процес на трансформиране и "пребазиране" на заетостта се третира като индикатор за степента на икономическо развитие.

Г) Освен реструктуриране на икономическата активност и заетост с целия комплекс от технологични, организационни и професионални промени, съвременната технологична модернизация поражда драстични и драматични ефекти върху мащабите и равнищата на заетост и безработица на икономически активното население. От различни изследователски центрове и форуми се правят тревожни прогнози както за реструктурирането, така и за редуцирането на заетостта. Очакванията са изкуственият интелект, машините под формата на роботи и автомати да отнемат милиони работни места, по повод на което немският журналист от "Шпигел" Шефан Шулц пророкува – "дали това е проклетие или благословия" (вж. 15, Бъдещето на трудовия пазар..... Тези проблеми така интензивно се коментират, че почти ежедневно се появяват информации от изследвания, в които се правят прогнози за драстични съкращения на заетостта. Например според регионално изследване на МОТ (вж. 14, Експерт: Бъдещето на трудовия пазар....) 56% от общата заетост в Камбоджа, Индонезия, Филипините и Виетнам през следващите едно-две десетилетия е пред риск от промени под въздействие-

то на технологиите. Още през 2013 г. изследовател от Оксфордския университет (вж. 16, "Докога ще продължи...") оценява, "че 47% от общата заетост в САЩ е поставена под риск от автоматизация" (източник). Ето защо един от най-тежките проблеми на съвременния свят е безработицата с нейната висока икономическа и социална цена. Множество изследвания, особено в страни с развити икономики, разкриват нейния системен характер – трайно високи равнища на безработица, за чието преодоляване традиционните методи и инструменти, какъвто е икономическият растеж не работят и не дават очаквания ефект. Впечатляващи в това отношение са анализите на френски изследователи, авторите на изследване на "Стоп на безработицата и на социалната регресия" (вж. 1, Guy Demarest, David Feltz, Michel Montigne). Според тях от четиридесет години насам безработицата във Франция прогресира, без почти никакво прекъсване. И числеността на безработните преминава от 740 000 души през 1975 г. на 2 милиона през 1985 г.; от 2,4 милиона през 1995 г. до 2,8 милиона през 2015 г. (1, с. 11). Този процес според авторите протича в хода на регулярен икономически растеж, който се установява на 1-2% след началото на новия век – (вж. 1, с. 12).

Същевременно от трибуните на икономическия форум в Давос през 2017 г. се заявява, че икономиката трябва да създаде милиарди работни места през следващите десетилетия на фона на постоянно нарастващото население на Земята, което се очаква да достигне до 9,7 милиарда през 2050 г. при 7,4 милиарда днес. Или ситуацията е патова. От една страна, технологичната модернизация и нейната динамика променят функционалното съдържание на трудовата дейност и редуцират масата на труда, равнищата на заетост, а от друга страна, в световен мащаб се очертава силен демографски прираст с подчертани регионални диспропорции.

Д) Технологичната модернизация променя и икономическата природа на труда и неговата същност като производствен фактор. Фундаментално е значението на образованието, на професионалната квалификация и компетентност, чието формиране е въпрос на разностранни разходи и усилия, на време за перманентно учене. Динамично нарастващите инвестиции (публични, частни, корпоративни) формират ново качество на генетичната целесъобразна човешка способност за труд. Трудът, вече не е първичен (както го разглежда класическата икономическа теория), а капитализиран производствен фактор, защото се формира в образователните системи, чрез образователен процес, в които се влагат огромни ресурси, чиято възвращаемост се реализира чрез разностранни ефекти – монетарни и нематериални индивидуални, корпоративни и публични ползи.

Философията и икономическата логика на процеса на капитализация на производствения фактор труд вече са теоретически обосновани с теорията за човешкия капитал, на основата на която се разработват и намират широка

популярност и приложимост подходи и методи за измерване и оценка на възвращаемостта на инвестициите в образование и професионална квалификация. Капитализацията на труда обаче провокира и необходимостта от преоценка на теоретичните тези и възгледи за разпределение на добавената стойност (на дохода), както на функционално равнище (между производствените фактори труд и капитал, които създават добавената стойност), така и на персонално равнище между отделните индивиди, притежатели на човешкия капитал. А след като трудът е капитализиран производствен фактор, теоретически е състоятелно и практически целесъобразно, не само капиталът да присвоява, но и трудът да участва в разпределението на финансовия резултат/печалбата на един икономически субект, т.е. в разпределението на дохода от общата факторна производителност. И теорията за човешкия капитал (Теодор Шулц, Гари Бекер и др.) и теорията за общата факторна производителност (Робърт Солоу) разкриват процесите на капитализация на труда и участието на човешкия капитал в общата факторна производителност, но до тук приключват теоретичните тези и хипотези.

Съвременната цифрова икономика, в която приносят на научните постижения, знанието и квалификациите са основни двигатели на икономическата динамика не само в дългосрочен, но и в краткосрочен план, провокира сериозни предизвикателства пред икономическата теория, методология и стопанска практика. Очевидна е необходимостта от теоретично осмисляне не само на приноса на труда, като капитализиран производствен фактор на растежа, в създаването на добавената стойност, но и на механизмите за разпределението на дохода.

Фактическите и очакваните промени в трудовата дейност, трудовата заетост и икономическата активност, макар и само щрихирани, разкриват реалните измерения на прехода към нова епоха, маркират началото на нова цивилизация. Ето защо на настоящия етап светът е изправен пред необходимостта от нов икономически ред, от нови теоретични възгледи и подходи на изследване на икономическата реалност.

Съвременни предизвикателства пред икономическата теория и практика: акценти и аспекти

Променящата се реалност с нейното ускорение провокира размисли върху теоретичните опори и практически механизми в областта на общественото знание. С особена острота тази теза, колкото и клиширано да звучи, е валидна за труда, пазара на труда и трудовата заетост, защото трудовата дейност е еманация на човешката природа и същност. В този смисъл интересно е да си представим как и в какъв смисъл ще се интерпретират основни категории и тези на икономиката на труда, доколко ще се съхранят и как ще се

преосмисля тяхната същност и идеен замисъл. Без да се претендира за изчерпателност и систематичност, нека да разсъждаваме върху придобилите широка популярност научни категории като:

- **Труд.** Независимо от богатия смисъл, който придават на труда разностранните философски, морално-етични, социални и икономически доктрини, общото между тях е, че трудът е уникална човешка дейност, присъща само и единствено на човешкия род. Чрез трудовата си дейност човек осмисля своя живот, разкрива своята същност, потенциал, способности и възможности. Трудът е преди всичко продуктивна човешка дейност, чрез която се създават материални и духовни блага, услуги за удовлетворяване на човешки потребности – "ние сме това, което създаваме" (вж. 9, Джиарини, О. и П. Лидке, 2001 г.). Или трудовата дейност на индивида разкрива неговата социална идентичност. Непосредственият въпрос, който възниква е: новата технологична епоха, наричана технотронна, цифрова, дигитална, след като генерира непознати досега промени във функционалната същност и организация на труда, роботите ще изтласкат ли човека от труда, ще изземат ли неговата трудова дейност, ще го лишат ли от неговата природа и социална идентичност.
- **Пазар на труда** – механизъм за разпределяне на производствения фактор труд. На него се разпределя уникален ресурс – човешката способност за труд, принадлежаща и неотделима от индивида, създавана, развивана и поддържана в образователната система, а днес и в процеса на трудовата дейност. Затова и индивидът, човекът не е обект или предмет на пазарна сделка или пазарно отношение, а един от субектите на трудовия пазар. Всеки индивид, воден от своите желания и възможности, предпочитания и интереси, взема решение за своята трудова реализация. Никой не може по административен ред да налага и задължава кой къде да работи. Но свободният достъп и равнопоставеността обуславят необходимостта пазарът на труда да функционира по определени правила, което прави процеса на взаимодействие между пазарните субекти (работодатели – работници и служители) предсказуем. Доколко и как ще се съхранят тези условия и ще се гарантира тяхното прилагане в една дигитална икономика и една виртуална бизнес среда? Как ще се впишат новите механизми на поведение и действие, на комуникации и взаимоотношения на пазарните субекти в правовия трудов ред на цифровата икономика с нейните виртуални форми на трудова дейност и трудови отношения? **Пазарно равновесие** – основен инструмент на пазарната саморегулация, чрез който при свободно поведение на пазарните субекти се постига определено съотношение между количеството труд и цената на труда. Реалната

ситуация на пазара на труда във времето на индустриалната епоха е по-скоро неравновесието, но това състояние не обезсилва пазарното равновесие като теоретична концепция за изясняване на функционирането на пазара на труда, не обезсмисля и търсенето на механизми за уравнивяване на взаимодействието на пазарните сили, респективно постигане на съотношения цена на труда – количество труд при равнища на пълно използване на трудовия потенциал. Въпросът е, как ще се осмисля пазарното равновесие и как ще се регулира взаимодействието на пазарните сили. Възможно ли е преструктурирането на икономическата активност да провокира "преконструиране" на графиката на пазарното равновесие, с което да се отрази влиянието и на продължителността на работното време върху количеството труд?

- **Цена на труда.** Продуктивното използване на труда има своята монетарна пазарна оценка – работната заплата. Освен с абстрактното пазарно понятие "цена на труда", работната заплата по силата на Конвенция № 95 на МОТ се разглежда и като трудово възнаграждение, което работодателят дължи на работника (вж. 7, България пред международните трудови норми). По силата на тази Конвенция работната заплата се изплаща в пари. А парите като разплащателно средство по прогнози на финансистите до десетина години ще изчезнат. Доколко и как ще са защитени правата на работниците и служителите техният труд да получи адекватната пазарна оценка и да се възмездява с легализирани разплащателни средства – са проблеми, които все още не се и дискутират. Към момента във фокуса на изследователските интереси все още доминират проблемите на факторните връзки и зависимости, моделиращи равнището на заплащане и формиращото се разпределение на доходите.
- **Трудова заетост** – най-масовата форма на икономическа активност и основен източник на доходи на домакинствата. Трудова заетост се реализира от над половината от населението в трудоспособна възраст и се осъществява от над две трети от икономически активното население от 15 до 64 години. А доходът от труд формира над 55% от доходите на домакинствата. Доколко Четвъртата индустриална революция ще съхрани трудовата дейност като най-масовата форма на икономическа активност и ще гарантира пълна заетост на икономически активното население? Или инвестирането в криптовалути и други бизнес инструменти ще се наложи в един от масовите форми на икономическа активност?
- **Пазарни взаимоотношения.** Пазарният механизъм разпределя производствения фактор труд, създавайки възможност на пазарните субекти да преследват своите интереси – максимизиране на своите ико-

номически ползи. Затова и на пазара на труда се "конфронтират" интересите на двата основни пазарни субекти – на работодателите и на работниците и служителите, всеки от които се стреми чрез пазарното си поведение да максимизира своите материални ползи. Общността и противоречивостта /стигаща до конфликтност/ на интересите на пазарните субекти обуславя необходимостта от тяхното представителство на основата на колективните трудови права. Как ще се гарантира тяхното прилагане, чрез какви форми ще се реализират? Доколко и как социалните мрежи ще променят и подменят механизмите за представителство и защитата на колективните трудови права и реализацията на колективните трудови отношения?

Преходът към нова индустриална епоха извежда на преден план значимостта на институционалните норми и ролята на държавата. Защото за разлика от другите пазари (стокови и капиталови), пазарът на труда се оценява от позициите както на икономическата рационалност или ефективност, така и от позициите на социалната целесъобразност или справедливост като равнопоставеност, равен достъп и редица други принципи, свойствени и необходими за пазарната свобода. Наред с това полагането на труд е несъвместимо с рискове и заплахи за здравето и живота на хората, а доходът от труд според Пакта за социалните, икономическите, гражданските и културните права на ООН следва да поддържа и възпроизвежда човешкия ресурс, да осигурява нормален и достоен живот на работника и неговото семейство. Ако икономическата рационалност е израз на ефективното функциониране на пазарния механизъм, то социалната целесъобразност е израз на ефективното функциониране на регулативния механизъм, т.е. на държавната намеса. Балансирането на интересите на страните като резултат от взаимодействието на пазарния механизъм и държавните регулации (норми и правила) е не само продукт на равновесието на трудовия пазар, но и предпоставка за равновесна устойчивост. Затова и функционирането на пазара на труда получава разностранна оценка – икономическа, социална, политическа, дори морална.

**От неолибералните догми към институционалните норми:
опит за синтез между свободното функциониране
и институционалното регулиране на пазара на труда**

Обосновка на изследователския подход

Предизвикателствата пред функционирането на пазара на труда са мащабни и сложни, а тяхното овладяване провокира необходимостта от преоценка на пазарните регулации, от предефиниране на условията на труд и най-вече преосмисляне на механизмите за оценка на цената на труда и работното време, формиращи фундамента на трудовите отношения. Освен своите микро-

икономически измерения, моделиращи поведението на пазарните субекти (работниците и служителите и работодателите), цената на труда и работното време имат и своите макроикономически измерения и ефекти. Защото обемът, масата на труда зависи както от числеността на заетите, така и от продължителността на работното време, а добавената стойност на свой ред зависи както от масата на труда, така и от цената на труда.

Независимо от интензивните процеси и тенденции на промяна в труда и на пазара на труда, има един проблем, който трайно доминира интересите и възгледите не само на изследователи и политици, но и на гражданите. А това е икономическата необходимост и социалната целесъобразност от поддържане на системи на пълна заетост, респективно на пълно използване на трудовия потенциал. Този императив е не само предмет на макроикономически политики, но е и генетично закодиран в човешката същност и природа. Както вече се изтъкна немислимо е човешкото съществуване без човешка активност, каквато е трудовата дейност.

Във времето на разцвета на индустриалната епоха, икономическият растеж, измерван чрез прираста на БВП се наложи в основен фактор за нарастване на заетостта. Но този инструмент в дигиталната икономика вече не работи. Редица изследвания опровергават тази зависимост – равнищата на заетост не реагират или твърде слабо реагират на високите и динамични темпове на БВП, особено във високоразвитите икономики. Ето защо са необходими други алтернативи за поддържане на пълна заетост. Един от възможните варианти следва да се търси в динамичното оптимизиране и балансиране на двете фундаментални условия – цената на труда и продължителността на работното време по адекватен за пазарната конюнктура и икономическата ситуация начин. Ако цената на труда е функция на пазарния механизъм, то продължителността на работното време е въпрос на институционална норма, основана на икономически анализ както в контекста на икономическата ефективност, така и в контекста на променящата се технологична база, икономическа и социална среда.

Във Франция, набират скорост, разбира се с различна интензивност, теоретични изследвания и практико-приложни решения за намаляване на работното време като инструмент за нарастване на заетостта и минимизиране на безработицата. "Всеки да работи по-малко, за да работят всички" се възприема като алтернатива на трайно високите равнища на безработица през последните десетилетия и то в силно развитите икономики. Нещо повече на настоящия етап тази идея се възражда и превръща и в мощно гражданско и политическо движение, назовано "Клуб Рузвелт" (COLLECTIF ROOSEVELT) във Франция, създаден през 2012 г. с участието на видния френски дипломат и международен деец на ООН Стефан Хесел. Теоретичен и приложен анализ на залозите и ефектите, на практиките и опитите за

намаляване на работното време като средство да динамизират пазара на труда, за нарастване на заетостта се съдържа в цитираната вече брошура на "Клуб Рузвелт" под наименование "Стоп на безработицата и на социалната регресия" (Stop au chômage et la regression sociale avec auteurs Guy Demarest, David Felts, Michel Montigne).

Реализирането на пълна заетост, респективно поддържането на безработицата на нейните естествени равнища, има не само общочовешки и общоцивилизационни ценностни основания, но и конкретни исторически аргументи със сериозни икономически и социални измерения както в развитите, така и в неразвитите икономики. Друг е въпросът за различията в подходите и политиките за преодоляването на тези проблеми.

Това обстоятелство се изтъква, за да се аргументира целта и предназначението на настоящото изследване – чрез методите на икономическия анализ да се разкрият възможностите за балансиране на ефектите от въздействието на двата основни инструмента – на пазарната саморегулация и на институционалната регулация върху пазара на труда от позициите на икономическата ефективност и социалната целесъобразност или справедливост. Задачата не е да се предлагат и налагат конкретни регулативни механизми, а да се търсят подходи и методи за тяхната икономическа и социална обосновка. Затова и предметът на изследователския интерес е на основата на симулативни модели да се разкрият ефектите от промяната на цената на труда (работната заплата) и на продължителността на работното време върху равнището на заетостта, т.е. върху масата на труда, измервана чрез отработените човечко-часове, тъй като в нея рефлексират както числеността на заетите, така и на продължителността на работното време. А институциите на основата на икономическите оценки и аргументи са призвани да изработят адекватни икономически и социални политики, да вземат съответните регулативни решения, които безусловно следва да са различни при различните ситуации на пазара на труда, обусловени от степента на икономическата активност, т.е. от разрыва между фактичното и потенциалното производство. Един такъв подход неминуемо налага ефектите от промените в цената на труда и работното време върху заетостта да се симулират най-малко при две ситуации – в условия, когато фактическо производство е под, и в условия, когато фактическото производство е на равнището на потенциалното използване на ресурсите.

В рамките на възприетия изследователски подход нека да очертаем базисните позиции на анализа. Заветна теза или цел на икономическата наука е икономиката да функционира на равнището на своя потенциал, т.е. при пълно използване на разполагаемите ресурси и при функциониране на пазарите в условия на равновесие. Съвременните процеси и тенденции прибавят и още една цел – постигане на устойчиво икономическо развитие, което

е ориентирано не само към редуциране на екологичните заплахи, но и към преодоляване на социални неравенства чрез преразпределение на ефектите на растежа, както и към осигуряване на по-добър живот на следващите поколения. Всичко това може да се систематизира в три основни характеристики на пазара на труда: сигурност, устойчивост, предвидимост на трудовата заетост на икономически активното население – жизнено важни икономически и социални параметри за живота на отделния индивид, на всяко домакинство, и на националната икономика. Затова и въпросът как да се поддържа ефективна, т.е. високопроизводителна и пълна заетост не отпада нито от фокуса на изследователския интерес, нито от дневния ред на държавното регулиране и публичните политики. Както вече се изтъкна от времето на разцвета на индустриалната епоха са известни редица изследвания, посветени на факторни зависимости, разкриващи динамиката в заетостта под въздействие на динамиката на икономическата активност и по-конкретно на икономическия растеж. Така например на основата на системен емпиричен анализ са обосновани и изведени в аксиоми две фундаментални количествени зависимости в динамиката на заетостта като:

- Всеки процентен пункт растеж на безработицата над нейното естествено равнище кореспондира със спад на БВП. Според всеизвестното правило на Артър Оукън, изведено през 60-те години на XX век на основата на всеобхватно изследване, намаляването на производствения разрыв (между фактическото и потенциалното производство) с 3 пр.п. се отразява в намаляване с 1 пр.п. на цикличната безработица или спад на фактическата под естествената норма на безработица.
- Всеки процентен пункт растеж на брутния вътрешен продукт (БВП) кореспондира с 0.5 процентни пункта растеж на заетостта (вж. 2, Dossieres 1995). Тази зависимост разкрива производния характер на пазара на труда от стоковите пазари и обяснява лаговия ефект на промените в конюнктурата на стоковите пазари върху конюнктурата на пазара на труда, както и влиянието на еластичността на стоковите пазари върху цената на труда, формираща се на трудовите пазари. Затова и политическите цели за нарастване на заетостта се определят на основата на прогнозните анализи и оценки на икономическия растеж.

Изследването и измерването на тези факторни зависимости имат своето теоретично основание и обяснение. В рамките и на класическата, и на неокласическата доктрина динамиката на икономическата активност, оценявана чрез растежа на БВП, е основен фактор за нарастване на заетостта и доходите на домакинствата. Различията са в инструментите за стимулиране на икономическата динамика – чрез стимулиране на търсенето (кейнсианският подход), чрез нарастване на паричната маса като фактор на растеж в

дългосрочен план (монетаристският подход), чрез фискални и данъчни облекчения на фирмите (теорията на предлагането).

Растежът, обаче не е безграничен – теза, която още в началото на 70-те години на XX век автори, членове на Римския клуб, прокламираха в произведението "Граници на растежа", чието публикуване тогава взриви професионалните и политически кръгове. Безспорно високо развитите икономики са достигнали равнището на своя потенциал, но това състояние е валидно при определена технологична база и структура на икономическата активност.

Алтернативата за "границите на растежа" се вписва и в теоретичните основи на неокласическата теория, за която основният проблем на икономическата наука е да разпределя "ограничени ресурси между конкуриращи се потребности". Ограничеността на ресурсите като теоретична концепция и практическа реалност извежда ефективността във фундаментален принцип и механизъм, в движеща икономическата активност сила.

Ограничеността на ресурсите, освен тяхното ефективно използване, генерира и нова теоретична концепция – тази за устойчивото икономическо развитие, която през последните десетилетия на XX и началото на XXI век придоби не само екологични, но и икономически, и социални измерения. Чрез нея се цели не само да се "усмири" растежът, но и да се преодоляват дисбалансите и социалните неравенства, което означава и предполага справедливото разпределение на ефектите от растежа.

Промените и по-конкретно нарастването на заетостта е функция не само от динамиката, темповете на икономически растеж, но и от характера, структурата на икономическата активност, моделирана чрез нейната технологична база. Или смяната на индустриалните с информационните технологии силно променя и по друг начин моделира факторната зависимост на заетостта от икономическия растеж. Множество изследвания, реализирани в икономики с високотехнологични производства, разкриват силната динамика на икономическия растеж при същото или незначително нарастване на заетостта.

Следователно с прехода към новата индустриална епоха при постигнатите високи равнища на производителност на труда силно и динамично се променя структурата и характера на икономическата активност, в резултат на което настъпва силно преструктуриране на заетостта. Във високоразвитите икономики заетостта около и над три четвърти вече е концентрирана в сектора на услугите, а според последни изследвания индустриалният сектор в САЩ заема дял от около 15% в икономическата активност, принос за което имат и други фактори, свързани с каналите на глобализация на икономиката.

Тази структурна промяна на свой ред оказва влияние върху силата и количествените измерения на зависимостта на заетостта от динамиката на ико-

номическия растеж. Промените в движещите сили на икономическата активност отдавна са разкрити от изследователи на съвременните икономически процеси и тенденции. Според немският професор Улрих Бек (добре известен в България, носител на почетното звание "Хонорис кауза" на СУ "Св. Климент Охридски"): "значителни увеличения на БВП на глава от населението са съпроводени от нищожно увеличение на трудовата заетост. "Старите инструменти на икономическата политика следователно не водят до никакви резултати, а трудът днес е, така да се каже, всекидневен възпроизвеждане на излишна заетост" (вж. 8, "Световното рисково общество", с. 258).

На фона на общата панорама от промени в икономическата и социална политика на държавата с особена острота се открояват проблемите в сферата на заетостта. Променящото се съдържание на труда, усилващата се гъвкавост на организационните форми и условия на труд, нарастващата трудова и професионална мобилност провокират необходимостта от преоценка или най-малкото на предиференциране на регулациите и относно работното време и работното място и преориентиране на публичните инвестиционни политики по начини, които да осигурява и ефективна, и пълна заетост, т.е. производително използване на трудовия потенциал. Безусловно към една такава промяна не бива да се пристъпва без аргументиран икономически анализ, чрез който да се потърси балансираният компромис между икономическата ефективност и социалната целесъобразност. Възможности за реализацията на един такъв подход се съдържат в разработването на симулативни модели на функциониране на пазара на труда при различни комбинации на пазарните променливи като цена на труда, продължителност на работното време, количество на труда /численост на заетите или отработени човекочасове/. Формирането на публични политики /регулативни и инвестиционни/ особено в краткосрочен план, както вече многократно се изтъкна, зависи от степента на развитие на една икономика, т.е. доколко функционира на или под равнището на своя потенциал. В методологически план големият проблем се крие във възможността за практическа оценка на равнището на потенциалното производство. Икономическата наука е обосновала теоретически подходи и приложни методи за оценка на потенциалното производство, но тяхното систематично приложение е ограничено от липсата на регулярна статистическа информация най-вече по отношение на реалните мащаби на капитала (вж. 10, "Два подхода за оценка....." с. 15-19). При това обстоятелство оценката на потенциалното производство е възможно чрез прилагане на методи, базирани на емпирични наблюдения и изследвания, чиято реализация е невъзможна без ангажирането на компетентните държавни институции. Ето защо за целите на настоящото изследване, колкото и дискуссионен да е подходът, като индикатор за оценка на потенциалното производство се приема степента на заетост, оценявана чрез равнището на

безработица и равнището на заетост, а защо не и чрез равнище на икономическа неактивност, процес и проблем, който придобива сериозни икономически и социални измерения в съвременния свят. Тези индикатори са обективни, реалистични, достъпни за осмисляне и се наблюдават систематично и периодично от статистическите институции в целия свят.

Опит за моделиране на въздействието на променливите – цена на труда и продължителност на работното време върху заетостта

Позициониране на заетостта между равновесната цена на труда и равновесното работно време

Основанията за така очертания изследователски ракурс се съдържат в логиката и на свободното функциониране на пазара на труда, и на институционалните регулации.

С риск от повторение, нека да припомним всеизвестната теза, че конюнктурата на пазара на труда се формира под въздействието на двата основни фактора – цената на труда и количеството, масата на труда, която на свой ред зависи както от числеността на заетите, така и от продължителността на работното време. И неслучайно графиката на пазарното равновесие по същество описва съотношението цена на труда – количество труд, измервано с числеността на заетите или отработени човекочасове. А продуктивното използване на труда се измерва чрез такива индикатори /монетарни или физически величини/ като новосъздадената или добавената стойност на едно заето лице и/или на един отработен човекочас. Дори вторият индикатор се счита за по-реалистичен, тъй като отчита един от значимите фактори на ефективността – степента на продуктивно използване на работното време. Ето защо работното време има ключово място при формиране на съотношението маса на труда – цена на труда, характеризиращо пазарната конюнктура.

Също така е всеизвестно, че пазарът на труда (както и всеки друг пазар) функционира по определени правила – писани и неписани. В съвременния свят, по силата на създавания от МОТ международен трудов ред, МРЗ (Минимална работна заплата) и продължителността на работното време са едни от основните инструменти, с които държавата разполага за формиране и провеждане на политики (инвестиционни и регулативни) за въздействие на пазара на труда. При това тяхното въздействие има както краткосрочни, така и дългосрочни ефекти върху пазарната конюнктура. Ето защо чрез симулации на поведението на двете променливи – цена на труда и продължителност на работното време е възможно да се обосновават варианти на политики за постигане на пълна заетост при ефективно използване на трудовия

потенциал и равновесното функциониране на пазара на труда. Безусловно изборът на вариант за равнище на цената на труда и продължителността на работното време следва да се базираа на сериозни и многостранни анализи и прогнози за структурата и динамиката на икономическата активност, на нейната технологична база и ресурсен потенциал.

Маневрирайки с тези две променливи – цена на труда и продължителност на работното време може да се въздейства върху пазарната конюнктура по начин, който отвежда към постигане и на ефективна и на пълна заетост.

Сред професионалните среди идеята за постигане на пълна и ефективна заетост може да се оценява за нереалистична, но от изследователска гледна точка представлява сериозно предизвикателство. Да се търси отговор на въпроса, доколко е теоретически обосновано и практически реалистично да се моделира пазарната конюнктура като се симулира поведението на двете променливи – цената на труда/работната заплата и работното време, означава да се препотвърждава и преоткрива описваната във всеки учебник по икономикс икономическа логика на пазарното равновесие.

Експликации на симулативните модели чрез описание на пазарни ситуации с условни допускания

Нека хипотетично да допуснем, че пазарната конюнктура, описвана като съотношение между количеството труд и цената на труда при определена/зададена продължителност на работното време, е следната:

- Цената на труда под формата на годишна средна брутна работна заплата (СБРЗ) е от 12 000 лв.
- Продължителност на работното време – 8-часов работен ден и 5-дневна работна седмица, 22 работни дни в месеца и 240 (без официални празници и отпуски) работни дни на годишна основа.

При тези допускания относно пазарните променливи: цена на труда, работни дни, дневна продължителност на работното време и численост на заетите и безработните лица се очертават следните индикатори, разкриващи степента на използването на трудовия потенциал:

- Численост на заетите лица (K_0) от 2 800 000, което формира равнище на заетост от 62% от населението между 15-64 години на годишна основа (Нека да припомним, че през 2018 г. числеността на населението между 15-64 г. е 4.5 мил.)
- Масата, количеството труд на годишна основа в човекочасове е от порядъка на $5\,376\,000\,000 / 2\,800\,000$ заети лица $\times$ 240 работни дни в годината $\times$ 8 часа дневна продължителност на работното време/ общо за икономиката и на едно заето лице 1920 човекочасове.

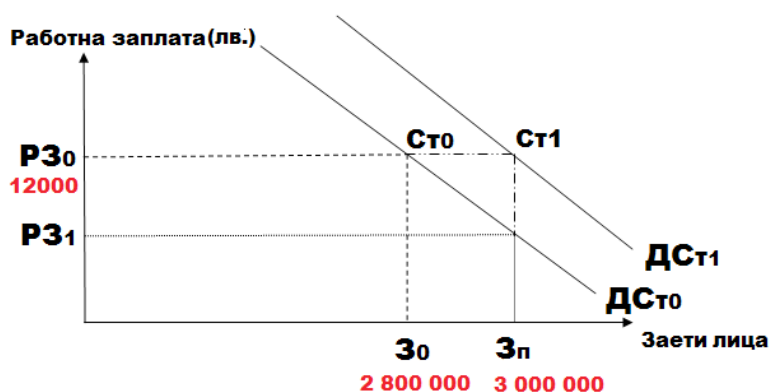
- Безработицата над нейното естествено равнище от около 200 000 лица, което представлява 6.6% от икономически активното население в тази възрастова група и 384 000 000 човекочаса на годишна основа.
- Масата, количеството на неизползвания трудов потенциал, е 384 000 000 човекочаса на годишна основа и 1920 човекочаса на едно безработно лице.
- Стойността на труда (СТ0) или маса от средства за труд и по-конкретно за трудови възнаграждения на годишна основа е от 33 600 000 000 лв. и около 6.00 лв на човекочас;
- Стойността на неоползотворения трудов потенциал е от порядъка на 2 400 000 000 лв. на годишна основа и около 6.00 лв. на човеко час.

Така очертаната пазарна конюнктура разкрива ситуация на непълна заетост, което означава, че икономиката не функционира на равнището на своя потенциал. Основанията за този извод е, че посоченото равнище безработица е над нената естествена норма.

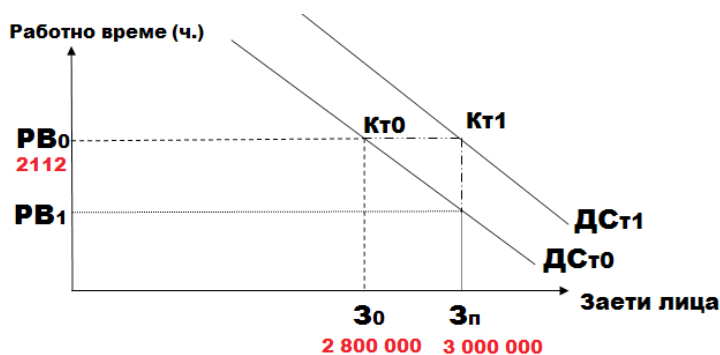
Ако икономиката функционира на равнището на своя потенциал при същите равнища на пазарните променливи – цена на труда и продължителност на работното време, пазарната конюнктура би придобила следните измерения:

- Численост на зетите лица (КТ1) от 3 000 000, което формира равнище на заетост 67% към 2018 г. от населението между 15-64 години на годишна основа.
- Масата, количество труд на годишна основа под формата на човеко-часове е 5 760 000 000 (3 000 000 x 240 работни дни x 8 часа дневна продължителност) при 1 920 на човекочас.
- Безработица на естествената си норма, коато приемама за 5%
- Стойност на труда (СТ1) или маса от средства за труд и по-конкретно за трудови възнаграждения на годишна основа е 36 000 000 000 лв. и 6.00 лв. на един човекочас.

На следващите фигури (№ 1 и № 2) на основата на възприетите допускания е представена в графичен вид пазарната конюнктура с възможностите за нейното симулативно моделиране чрез промяна на двете основни характеристики (или променливи) на пазара на труда: цената на труда и продължителността на работното време.

Фиг. 1. Заетост – цена на труда

Фиг. 2. Заетост – работно време

където:

Z_0 – $z_{\text{Ети}}$, численост при фактическото производство;

$Z_{\text{п}}$ – заети численост при потенциално производство;

P_{30} – годишна работна заплата на заето лице при фактическо производство;

P_{31} – годишна работна заплата на заето лице при потенциално производство;

P_{B0} – дневна продължителност на работното време при потенциално производство;

P_{B1} – дневна продължителност на работното време при потенциално производство;

$ДСт_0$ – добавената стойност от труд при фактическото производство;

$ДСт_1$ – добавената стойност от труд при потенциално производство.

На фигура 1 е представено съотношението между количеството труд под формата на численост на заетите (Z_0 на абсисната линия) от 2 800 000 лица

при фактическото равнище на производството на годишна основа и цената на труда (РЗо на ординатната линия) на годишна основа от 12 000 лв.

Тази пазарна конюнктура се формира при нормативно определена дневна продължителност на работното време (РВо) – от 8 часа, в резултат на което при фактическата численост на заетите (Зо), количеството, масата на необходим труд (КТо), вж. фигура 2 е в размер от 5 376 000 000 човекочаса на годишна основа.

При тези пазарни параметри размерът на добавената стойност от труд или т.нар. компенсации за труда при фактическото равнище на производство възлиза на 33 млрд. и 600 млн. лв. на годишна основа и е фиксирана в точка ДСто от координатната система на двете графики, която трасира "бюджетното ограничение", т.е. размерът на разходите за трудови възнаграждения.

Така описаната пазарна ситуация с равнище на заетост на населението от 15-64 г. около 62% и с равнище на безработица над естествената ѝ норма от 6.6%, разкрива, че икономиката функционира под равнището на своя потенциал, в резултат на което не може да се осигури пълно използване на трудовия ресурс, т.е. да се ангажира производително цялото икономически активно население или работна сила.

За постигането на пълна заетост от 3 000 000 заети лица при същата цена на труда и продължителност на работното време масата, средствата за трудови възнаграждения нарастват, в резултат на което кривата на добавената стойност от труд (вж. Графика № 1) се измества в точка ДСт1 и достига размер от 36 000 000 000 лв. на годишна основа, а количеството труд достига размер от 5 760 000 000 човекочаса, в резултат на което кривата на графика № 2 се измества в т. КТ1. Следователно при неизменни величини на пазарните променливи (цена на труда и работно време) са необходими допълнителни финансови средства за работна заплата от около 2 400 000 000 лв. на годишна основа или нарастването на средствата за труд е с 7.1 процентни пункта. За да се постигне пълно използване на трудовия потенциал, от 2 800 000 на 3 000 000 заети е необходимо увеличаване на работните места с около 3.5 процентни пункта, което предполага растеж на БВП с около 7.0 процентни пункта, което може да се приеме за индикатор за постигане на потенциалното равнище на функциониране на икономиката.

При тези допускания е възможно да се симулират различни модели на пазарна конюнктура под въздействие на променливите цена на труда и работно време, с цел постигане на пълно използване на трудовия потенциал. Залогът на тези симулации е да се обосноват варианти на политики за въздействие върху пазарната конюнктура, чрез които да се постига и ефективно, и пълно използване на трудовия потенциал, с който разполага националната икономика.

Алтернативи и варианти на политики за нарастване на заетостта

Различните варианти на политики за нарастване на заетостта се вписват в рамките на две алтернативи – или разрастване на икономическата активност чрез инвестиции, или преразпределение на масата, количеството труд – увеличаване на числеността на заетите чрез намаляване на продължителността на работното време при неизменна или променяща се цена на труда на човекочас.

Едната алтернатива, нека я дефинираме като **инвестиционна**, постигането на пълна заетост е функция от икономическия растеж, което предполага динамизиране на икономическата активност до равнището на потенциалното производство. При постигането на пълно използване не само на трудовия, но и на целия ресурсен потенциал на икономиката, пазарното равновесие се запазва или на същото, или при по-високо равнище на цената на труда при неизменна продължителност на работното време. Практически това е вариант на постигане на пълна заетост на основата на икономическа динамика чрез разрастване на инвестициите в производствени активи. При тази алтернатива линията на бюджетното ограничение или добавената стойност от труд се изместват от т. ДСт0 в точка ДСт1, (вж. фигура 1), а линията на масата, на количеството труд се измества от т. КТ0 в т. КТ1 на фигура 2. Или количеството труд, както и необходимите средства за труд, нарастват пропорционално. Въпросът е какъв е реалистичният и ефективен източник на допълнителен финансов ресурс за постигане на пълно използване на трудовия потенциал. Класическият вариант е стимулиране на предприемаческа активност, с цел създаване на работни места, което не изключва и варианти за държавна намеса чрез публични инвестиции, за да се доближи до равнището на потенциалното производство. Политика, която не бива да се причислява към активните политики на пазара на труда на основата на субсидираните програми за заетост, които имат краткосрочни ефекти и подруги цели – да развиват капацитета на безработните лица за включване на пазара на труда.

Другата алтернатива, нека да я дефинираме като преразпределителна за постигането на пълна заетост се залага на регулативните политики и механизми. Нейната приложимост е реалистична и възможна в случаи, когато една икономика функционира на равнището на своя потенциал, но поради високите равнища на производителност на труда е налице безработица – ситуация характерна за развитите, високо капитализирани и ефективни икономики. При тази ситуация нарастването на заетостта е възможно чрез преразпределение на масата, количеството на труда, посредством съкращаване на продължителността на работното време, в резултат на което запазването

на необходимото количество труд се компенсира чрез нарастване на числеността на зетите при неизменна или нарастваща цена на труда на един човекочас.

Освен това на съвременния етап силно развитите икономики са и високотехнологични икономики, при които, както многократно се изтъкна, е твърде трудно да се разграничи работното от свободното време, да се идентифицира работно място във физическия смисъл на думата, т.е. като пространство, на което се осъществява продуктивна дейност. Към икономическите се прибавят и социалните аргументи за намаляване на работното време. Европейската комисия вече насърчава разработването на програми за съчетаване на професионалния и личния живот чрез нарастване на свободното за сметка на намаляване на работното време. Развитите и високотехнологичните икономики създават висока добавена стойност, което означава, че производителността на труда, добавената стойност на едно зето лице или на един човекочас, е твърде висока в сравнение със страни с класическа индустриална структура на икономиката. Следователно във високоразвитите икономики, основани на новите високотехнологични производства, постигането на пълна и ефективна заетост е не само икономически реалистична, но и социално целесъобразна политика. Затова при постигнато равнище на потенциалното производство единствената алтернатива за осигуряване на пълна заетост е намаляване на продължителността на работното време или като дневна, или като седмична продължителност. В нашия хипотетичен случай повишаването на фактическата заетост до равнището на пълна заетост, което е от порядъка на 74-75% /имайки предвид Програма Европа 2020/, предполага съответно намаляване на продължителността на работното време с около половин час. В резултат на този процес на преразпределение на работното време продължителността на работната седмица намалява от 40 работни часа на приблизително 35 работни часа, а дневната продължителност съответно от 8 на 7.5 работни часа. Друг е въпросът как ще се организира неговото използване.

Ефектите от този преразпределителен вариант рефлектират най-вече върху интересите на зетите – съкращава се масата на труда на едно зето лице, респективно трудовото възнаграждение на едно зето лице. Или при нарастване на числеността на зетите до равнището на пълната заетост, при фиксирано като човекочасове количество труд, продължителността на работното време намалява, т.е. измества се от т. PB0 в т. PB1. Тази алтернатива предполага постигане на пълно използване на трудовия потенциал в контекста на парадигмата "за да работят всички, всеки следва да работи по-малко".

Безспорно, желаният, предпочитаният вариант е пълна заетост при намаляваща продължителност на работното време и нарастваща цена на труда.

Перспектива, която е възможна при нарастващо пазарно търсене и масово потребление, високо технологичен и високопроизводителен труд, т.е. при силно ефективна и устойчива, без възходи и "падения" икономика. А това зависи не само от стойността, която създава една икономика, но най-вече от начина, по който се разпределя създадената стойност. А когато всички участват по един равнопоставен начин в създаването и разпределението на стойността, тогава и развитието е устойчиво.

Очевидно е, че коментираните варианти генерират противоречиви интереси. Работодателите биха приели вариант на постигане на пълна заетост чрез преразпределение на масата на работното време при неизменно равнище на бюджетното ограничение, т.е. на масата от средства за работна заплата. В този случай нарастването на заетостта чрез намаляване на работното време е постижимо за сметка на работниците и служителите, тъй като неизменната величина на средствата за работна заплата рефлектира върху намаляване на цената на труда, измерена на основата на човекочас. Докато интересът на работниците и служителите гравитира към инвестиционния вариант, при който нарастването на заетостта чрез намаляване на работното време се реализира при нарастващи в съответствие с прираста на заетостта средства за труд, т.е. при неизменна или нарастваща цена на труда. И тъй като изборът на една или друга алтернатива е въпрос на икономическа ситуация, то неминуемо изработването на политики е въпрос на търсене на равновесие на пазарната ефективност и социалната целесъобразност на плоскостта на балансиране на интересите между пазарните субекти – работодатели и работници, и служители.

От експликация към формализация на модела

Пазарното равновесие, така като се описва в икономическата наука, разкрива ключовото влияние на работното време и цената на труда върху числеността на заетите, на която основа се измерва равнището на заетост, респективно степента на използване на трудовия потенциал. За да проследим отражението на промените в поведението на променливите продължителност на работното време и цена на труда върху числеността на заетите, нека да формализираме зависимостите между основните индикатори, разкриващи конюнктурата на пазара на труда:

$$Зч = \frac{РТоп(Зчх \times РДх \times РВдпх \times РЗччх)}{РТ1злх(РД1зл \times РВдпх \times РЗччх)}$$

където:

Зчх – Заети, численост, общо за период "X";

РТ_{общ} – Разходи за труд общо за периода "X";

РД_x – Работни дни, брой за периода "X";

РВДп – Работно време, дневна продължителност на работен ден;

ДС_т – Добавена стойност от труда;

РЗчч – Брутна работна заплата на човекочас (цена на труда на човекочас);

РТ_{1зл} – Разходи за труд на едно заето лице за периода "X";

РД_{1зл} – Работни дни на едно заето лице за периода "X".

Колкото и елементарна да е тази формализация, тя позволява да се моделира зависимостта на числеността на труда от промените в продължителността на работното време и цената на труда на един човекочас. Така например:

1. Ако постигнем нарастване на икономическата активност на равнището на пълно използване на производствения потенциал, пълната заетост на икономически активното население е възможна при различни комбинации на величината на двете основни променливи цената на труда и количеството труд (отработените човекочасове), което на свой ред зависи както от числеността на заетите, така и от броя на работните дни и дневната продължителност на работното време за разглеждан период.

2. Ако икономиката запазва или възпроизвежда икономическата динамика на равнището на своя потенциал, за постигане на пълно използване на трудовия ресурс са възможни варианти на намаляване на продължителността на работното време при запазване и/или промяна на цената на труда на един човекочас.

Безспорно тези изчисления са хипотетични и чрез тях се цели да се разкрият възможностите за "маневриране" с променливите и на тази основа моделиране на зависимостите с цел изработване на реалистични и ефективни публични, а защо не и корпоративни политики относно заетостта. Съвременните информационни технологии предоставят неограничени възможности в тази насока. По такъв начин изборът на варианти на политики има своите основания, базирани на пазарната реалност и перспектива, осмислени от позициите на равнището и динамиката на икономическата активност, характера и структурата на икономиката. Но моделирането на тези зависимости и разработването на програмен продукт за симулиране на поведението на основните променливи на пазара на труда при зададена или желана численост на заетите е проблем на последващи изследвания.

Заклучение

Съвременните процеси и тенденции на пазара на труда дават реални аргументи, които отреждат първостепенна роля на труда като производствен фактор. Това, че новите технологии и технически средства вече навлизат и в умствената дейност на хората изтласква на върха на икономическата активност човешкия капитал. Професионалната креативност и иновативност като човешки способности са най-стойностният актив не само на човешкия капитал.

Това че в новата индустриална епоха трудът се "преражда" в капитализиран производствен фактор, не елиминира особената значимост и изключителна актуалност на икономическите и социалните критерии за оценка на функционирането на пазара на труда, но от друга страна, внася и своеобразна симбиоза между тях. Ако доскоро и все още отношението между икономическата ефективност и социалната целесъобразност или справедливост се третираше преди всичко на плоскостта на разпределението на дохода било на функционално, било на персонално равнище, то във времето на дигиталната епоха оценката на ефективността и справедливостта се разпростира и на плоскостта на заетостта – в аспекта на пълното и рационалното използване на трудовия потенциал. Следователно в новата дигитална епоха основанията за оценката и на свободното функциониране на пазара на труда, и на държавната намеса през призмата на критериите за икономическата рационалност и социалната справедливост се разширяват – предизвикателствата са не само по отношение на оценката и преоценката на разпределение на доходите, но и по отношение оценката на заетостта. В този смисъл алтернативата е към ефективна, но и пълна заетост – дилема или цел, която се приема и споделя в експертните и политическите среди, но съществуват различия, сблъсъци на визионерско, мирогледно равнище, засягащо най-вече инструментите, политиките и механизмите на нейната реализация. В този смисъл изборът на алтернатива за въздействие зависи от равнището, на което функционира една икономика – на или под равнището на своя потенциал. Ако икономиката функционира на равнището на своя потенциал постигането на пълна заетост е възможно с държавна намеса, чрез промени в регулативните механизми. Но, когато икономиката функционира под равнището на своя потенциал, залогът за постигане на пълна и ефективна заетост е растежът и реструктурирането на икономическата активност чрез инвестиционни политики. А това предполага не само пазарна свобода или дерегулация, а насочване на предприемаческия интерес, фокусиране на публичните политики и разходи към дейности, генериращи заетост.

Давам си сметка за скептицизма, дори за враждебността, с които ще се приеме настоящото изследване. Не се заблуждаваме, че срещу него ще "въ-

стане" цялата армия от "горди идеолози" на свободния пазар, на дерегулацията и на безграничната "работодателска свобода" с аргументи от пазарната реалност в националната икономика от рода на: икономиката все още не функционира на равнището на своя потенциал, в ход е динамизиране на икономиката, респективно нарастващо търсене на работна сила, дефицит на квалифицирана работна сила, ниска производителност на труда, неефективна структура на икономиката с доминация на сектори с ниска добавена стойност и т.н. Но това не може да бъде аргумент за спиране на изследователския интерес към проблеми на съвременния свят, които вече "покръпват" и в нашата икономика. Още повече интересът към тези проблеми има своята изследователска традиция и история.

Литература

1. Demarest, G., Feltz, D., Montigne, M., (2016), Stop au chômage et à la regression sociale, Collectif Roosevelt, Les editions de l'atelier, Paris.
2. Dossiers, (1995), Le marche de travail europeen, Commission des communes europeennes, Luxembourg: Office des publications des Communes europeennes.
3. Asnar, G., (1996), Questions et societe. Emploi, Nancy, IFRAS.
4. Gille, M., (1996), Travail et societe, Nancy, IFRAS.
5. Meade, J., (1995), Retour au plein emploi, Paris, Economica.
6. L'Horti, Y., (2004), Instabilite de L'emploi: quelles ruptures de tendance?, Les papiers du CERC № 2004-01, Fevrier /www.cerc.gouv.fr/.
7. Мръчков, В., (1992), България пред международните трудови норми, Сборник. "Конвенции на Международната организация на труда", КНСБ, София.
(Mrachova, V., 1992, Balgaria pred mezhdunarodnite trudovi normi, Sbornik "Konventsii na Mezhdunnarodnata organizatsia na truda", KNSB, Sofia)
8. Бек, У., (2001), Световното рисково общество, Обсидан, София.
(Bek, U., 2001, Svetovno riskovo obstestvo, Obsidian, Sofia)
9. Джиарини, О., Лидке, П. (2001), Бъдещето на труда, Нов век, София.
(Dziarini, O., Lidke, P., 2001, Badeshteto na truda, Nov vek, Sofia)
10. Цалински, Цв., (2006), Два подхода за емпирична оценка на потенциалното производство на България, Дискуссионни материали, БНБ, София.
Tsalinski, Tsv., 2006, Dva podhoda za empirichna otsenka na potentialsialното производство на Balgaria, Diskusionni material, BNB, Sofia).
11. Пикети, Т., (2018), "Капиталът XXI век, Изток-Запад, София.
(Piketi, T., 2018, Kapitalat XXI vek, Iztok-Zapad, Sofia)

12. Променящата се природа на работата, Доклад на Световната банка, 2019 г.
(Promeniastata se priroda na rabotata, Doklad na Svetovnata banka za razvitie, 2019)
13. Бъдещето на работните места, Доклад на световния икономически форум за периода 2018-2022 г.
(Badesteto na rabotnite mesta, Doklad na svetovnia ikonomomicheski forum za perioda 2018-2022)
14. Експерт: "Роботизацията засега не заплашва Азия", Източник: money.bg.
(Ekspert: "Robotizatsiata zasega ne zaplashva Asia, Iztochnik: money.bg)
15. Щефан Шулц, Бъдещето на трудовия пазар – роботите заемат все повече работни места, сп. "Щпигел", 2018 г. Източник: Mediapool.bg.
(Shultz, S., 2018, Badesteto na trudovia Pazar – robotite zaemat vse poveche rabotni mesta, sp. Spiegel, 2018, Iztochnik: Mediapool.bg.)
16. Проучване на Оксфордския университет, (2013), "Докога ще продължи световният бум в заетостта", САЩ
(Prouchvane na Oksfordskia unniversitet, 2013, Dokoga ste prodalzhi svetovnia bum v zaetostta)
17. Rafal, W., Polityka nr 17/18 (3108), 26.04 – 9.05.2017, Polska.

БЪДЕЩЕТО НА ЗАЕТОСТТА – МЕЖДУ РАВНОВЕСНАТА ЦЕНА НА ТРУДА И РАВНОВЕСНОТО РАБОТНО ВРЕМЕ ПРИ ФАКТИЧЕСКО И/ИЛИ ПОТЕНЦИАЛНО ПРОИЗВОДСТВО

Мария Сотирова

Резюме

Новата индустриална епоха променя всестранно природата на труда – и като човешка дейност и като производствен фактор с неговите пазарни механизми на разпределение и използване. Целта на изследването е да се разкрие въздействието на технологичната модернизация върху използването на труда и нейното отражение върху ефективното функциониране на пазара на труда. В този смисъл изследователската задача е фокусирана към търсене на оптимален компромис между ефективното и пълното използване на трудовия потенциал, комбинирайки въздействието на цената на труда, като елемент на пазарния механизъм и работното време като институционална норма. Методологическият подход на изследване се базира на анализа и оценката на съвременните процеси и тенденции, променящи силата на зависимостта между икономическия растеж и заетостта. Оценките и изводите са, че икономическият растеж вече не генерира заетост в познатите до сега мащаби и пропорции. Затова и изследователският интерес е насочен към разкриване на потенциала на работното време като институционален инструмент за въздействие върху равнищата на заетост, но при ефективно използване на труда и функциониране на трудовия пазар на равнището на пълната заетост. Направен е опит за формализиране на зависимостите и разработване на симулативни модели, разкриващи въздействието на двете променливи (цена на труда и работно време) върху числеността на заетостта при фактическо и потенциално производство. На настоящия етап изследването е ограничено до обосновка на теоретичната състоятелност на зависимостите и възможностите за тяхното моделиране при различни комбинации на променливите. Предложеният изследователски подход и метод могат да се използват за обосновка или за оценка на въздействието на варианти на публични (регулативни и инвестиционни) политики на пазара на труда.

Ключови думи: заетост, пазар на труда, работно време, икономически растеж

JEL: J3, J5

THE FUTURE OF EMPLOYMENT – BETWEEN THE EQUILIBRIUM PRICE OF LABOR AND THE EQUILIBRIUM WORKING TIME IN ACTUAL AND / OR POTENTIAL PRODUCTION

Maria Sotirova*

Abstract: The new industrial age changes the nature of labor comprehensively - both as a human activity and as a factor of production with its market mechanisms of distribution and use. The purpose of the study is to reveal the impact of technological modernization on labor use and its impact on the effective functioning of the labor market. In this sense, the research task is focused on finding the optimal compromise between the effective and full use of labor potential, combining the impact of the cost of labor as an element of the market mechanism and working time as an institutional norm. The methodological approach of the research is based on the analysis and evaluation of the contemporary processes and trends that change the strength of the relationship between economic growth and employment. The main estimates and conclusions are that economic growth no longer generates employment at previously known scales and proportions. Therefore, the research interest is aimed at disclosure of the potential of working time as an institutional tool for influencing employment levels, but with efficient use of labor and functioning of the labor market at full employment rate. Attempts have been made to formalize dependencies and develop simulation models revealing the impact of both variables (labor cost and working hours) on employment numbers in actual and potential production. At this stage, the study is limited to justifying the theoretical consistency of the dependencies and the possibilities for modeling them under different combinations of variables. The proposed research approach and method can be used to justifying or evaluation the impact of options on public (regulatory and investment) labor market policies.

Key words: employment, labor market, working hours, economic growth

JEL: J3, J5

* Maria Sotirova, Prof. D.Sc., Department of Economic Science, University of Plovdiv, email: m_sotirova@hotmail.com